

Наталія ДИКА,
доцент кафедри навчання
мов і літератур КМІУВ ім. Б. Грінченка

ПОНЯТТЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ УЧНІВ

Основне завдання шкільного курсу української мови полягає у формуванні культури мовлення учнів, тобто в забезпеченні вміння змістовно і грамотно (на всіх виучуваних рівнях — фонетичному, лексичному, словотворчому, граматичному, правописному та стилістичному) обмінюватися думками.

Державна національна програма «Освіта» одним із пріоритетних напрямів перебудови школи вважає «формування мовленнєвої культури в оволодінні рідною (українською мовою)».

Обов'язок учителя-словесника — навчити дітей вільно володіти мовою, що функціонує у двох формах — усній і писемній. Підвищення рівня культури усного і писемного мовлення є однією з найактуальніших проблем, що постають перед школою.

Сучасна лінгводидактика чітко розрізняє поняття «культура мови» і «культура мовлення». Якщо йдеться про наукову дисципліну, завдання якої є вдосконалити літературну мову як засіб культури, про зіставлення різних жанрів і форм висловлювань, про мовне життя суспільства і тенденції його розвитку, тобто про те, що у поширених дефініціях називають об'єктивно-історичним аспектом, — тоді є підстави вживати термін «культура мови».

Культура мови — показник її унормованості, що визначається загальноприйнятими нормами — орфоепічними, лексичними, словотворчими, граматичними, правописними та стилістичними.

Про культуру мовлення говорять, якщо нормативно-регулювальний аспект, пов'язаний зі встановленням правил користування мовними

засобами, зорієнтований на носіїв мови, на суб'єктів об'єктивно існуючими нормами.

Культура мовлення, спираючись на здобутки мовної культури, передбачає, по-перше, безумовне додержання (усно і на письмі) норм літературної мови, по-друге, мовленнєву майстерність того, хто говорить або пише.

Вивчення мовних засобів окремими людьми чи певними суспільними групами (з комунікативною метою), безсумнівно, стосується сфери мовлення. Такої думки додержує О. М. Біляєв, вважаючи, що поняття «культура мови» і «культура мовлення» співвідносяться між собою так само, як мова і мовлення, тобто як загальне і конкретне.

Наші спостереження уроків української мови і літератури та інших занять, бесіди з учнями, аналіз учнівських олімпіадних робіт, контрольних та наукових робіт Малої академії, систематичне ознайомлення з якістю усного і писемного мовлення учнів, крім, звичайно, позитивних якостей, дають змогу визначити типові мовленнєві помилки, що порушують норми мовлення.

Особливо ріже слух неправильний наголос, тим паче в словах, безпосередньо пов'язаних з предметом навчання, та у формулюванні завдань, як-от:

— *ви'мова, розкрийте ду'жки, ви'разне читання, до'вести, відпові'сти, запи'тання, завдання', за'головок (твору), заняття' (гуртка), черго'вий, кни'жки, по'милки, пре'дмет, ви'мога, ла'пки, кіло'метр, санти'метр, но'вий, уро'чистий, укра'їнський, про'стий, прия'тель, до'чка та ін.*

Щодо вживання літературного наголосу, ти залежно від мовного матеріалу, який вивчається в тому чи тому класі, пропонуються додаткові вправи, що містять слова, безпосередньо пов'язані з навчанням мови.

- **Поставити правильний наголос у поданих словах.**

— *Вимо'ва, чергови'й, книжки', по'ми'лка (одн.), помилки' (множ.), чита'ння, до'шка, запита'ння, завда'ння, зага'дка, ві'рші, нови'й, украї'нський, прости'й, ім'я', дочка', нести', несемо', пишу',*

везла', мести', замі'тка, за'голо'вок, коло'нка, адре'са, моноло'г, діало'г, ви'падок, дзвінки'й, м'яки'й.

— *Заня'ття (гуртка), предме'т, вимо'га, довести', лапки', кори'сний, різно'вид, п'ятдесяти', шістдесяти', вісімдесятьма', одина'дцять, сімдесяти', чотирна'дцять, шістна'дцять, нена'видіти, була', було', були', несла', несло', несли', вела', вело', вели', привезла', привезло', привезли', довести', донести', відповісти', принести'.*

— *Кіломе'тр, ви'конаний, катало'г, руко'пис, живо'пис, феноме'н, нена'висний, порядко'вий (номер), стара'нний, завбі'льшки, за'очі, напро'весні, на'спіх, на'сухо, неаби'який, аби'як, добри'день, по'друга, при'ятелька, нови'й.*

Серед лексичних помилок і недоліків найпоширеніші ті, що стосуються:

— тавтології — невиправданого повторення тих самих або однокореневих слів, яке є виявом слабкої вимогливості до вибору слова, мовленнєвої неуважності: «зробити роботу», «потрібно краще працювати, і покращити наше життя» (зам. потрібно краще працювати, щоб поліпшити наше життя), «осінній день осені» (зам. осінній день), «святкове свято» (зам. свято);

— багатослів'я, вживання зайвих слів (плеоназм) «кожна хвилина часу», «вперше знайомитися», «у і тому місяці», «вільна вакансія», «довга тривала подорож». Особливо «багатим» на зайві слова мовлення буває у повсякденному спілкуванні учнів: «Хто мені скаже?», «Які частини мови у нас є змінними?», «Про що це нам свідчить?». Безумовно, не слід часто вживати, притім без потреби, слова «ну», «значить», «також», «так сказати», «га», «ага», «як це», що не мають ніякого смислового навантаження;

— вживання слів у невластивому для контексту значенні: «відбиття (зам. зображення) життя» (у творі), «грати значення» (зам. роль);

— порушення лексичної сполучуваності слів: «день відчинених (зам. відкритих) дверей», «мова йдеться» (зам. мова йде або просто — йдеться);

— вживання лексичних діалектизмів. Їх — залежно від особливостей місцевої говірки — може бути більше або менше, і за своїм характером, вони, звичайно, різні.

Діалектизми переважають насамперед у і вій лексиці — назвах страв, одягу, взуття тощо, приклад: мешти (туфлі), гладунець (глечик), (шнурок), нафти (гас).

Як свідчать спостереження, значна частина лексичних помилок учнів зумовлюється невиправданим повторенням тих самих або однокореневих слів (тавтологія), а також зайвих слів (плеоназм). У зв'язку з цим пропонуємо вправи на усунення тавтології і плеоназму.

- ***Відредагувати речення, усунувши невиправдані повтори та вживання зайвих слів.***

Квіти вражали барвистістю веселкових барв. Я і товаришую з своїми друзями. У складі складного речення учні неправильно розставили розділові знаки. Нам усім потрібно краще працювати, щоб покращити наше життя. У читальному залі нашої бібліотеки читач завжди може прочитати цікавий матеріал.

Письменник відтворив у своїх творах творчий геній людини, красу рідного краю. У поемі «Гайдамаки» Т. Шевченко зобразив повстання під назвою Коліївщина, у якому прийняли участь найбільш бідні верстви сільської бідноти. Він дуже гарно намалював сатиричну карикатуру. У школі на посаду вчителя української мови та літератури була вільна вакансія. Промовець промовляв слова урочисто і зрозуміло.

У своїй автобіографії Т. Г. Шевченко описує своє життя. На вулиці яскраво зазеленіла зелень. Герой твору є новим героєм в усій літературі. Аж тут прилетів до горобців чужий горобець — невідомий. Горобець був якийсь не схожий на інших горобців.

Кожний літературний персонаж має свої індивідуальні риси. Ми пам'ятаємо і не забуваємо ваші поради. Картина увійшла до ста великих картин світу. Це місто є одним із найзеленіших міст світу. Письмових змалював у романі найбільш бідноту.

Якщо в усному і писемному мовленні учнів спостерігаються порушення лексичної сполучуваності слів, то афективними будуть вправи на відтворення правильної побудови речень.

- ***Знайти й виправити в наведених реченнях порушення лексичної сполучуваності слів.***

Сьогодні він повністю загубив силу. Сидячи в автобусі, заболіла голова. У цьому творі автор висміює скупість до збагачення. Він був кріпацьким селянином.

Удалині виднілося голубеньке озеро. Учень вірно відповів на запитання вчителя. Коли буде сильний морозець, буде солодкою. Сьогодні мова йдеться про відмінників нашого класу.

Знайти і виправити помилки, що стосуються вживання у невластивому для контексту значенні.

На уроці працюють учні. Художник зображує рух двох коней, які біжать дорогою. Ця пора дуже мальовнича. І ти мрієш, що йдеш по небу, а навколо все біле.

Восени оживають поля. Діти весь час бовваніли і весело сміялися. Музичність пісні лише по усіх усядах і зачаровує людей. Велике знання надавала вона великій кількості і сили.

У зв'язку з інтерференцією російської мови є потреба у вправах (яких бракує в підручнику) на усунення лексичних русизмів, зокрема, на визначення правильності написання.

- ***Установити, яка з двох форм є правильною.***

Відношення до нього, ставлення до нього; цікавий захід, вільна вакансія, вакансія; повістка дня, порядок денний, відчуття обов'язку, почуття обов'язку (чуття), грудна дитина, немовля.

Відміна закону, скасування закону; люба школа, будь-яка школа, бувиший учень, колишній учень; відкрити очі, перевернути сторінку, перегорнути сторінку; тратити час даремно, гаяти (гайнувати, марнувати) час.

Відноситися до когось, ставитися до когось; заставляти вчитися, змушувати (примушувати) вчитися; втратити свідомість, знепритомніти; з цього витікає, з цього випливає; являється учнем, в учнем; мова йдеться, мова йде.

Загубити силу, втратити силу (знесилитися); прийшло в голову, спало на думку; прийняти належні міри, вжити належних заходів; день відчинених дверей, день відкритих дверей; правильно відповідає учень, вірно відповідає учень; рахуйтеся з думкою людей, враховуйте думку людей (зважайте на думку людей).

Запланувати провести слідуючі міроприємства, запланувати провести такі заходи; поступило в продаж, надійшло в продаж; підписка на газети, передплата на газети; співставити факти, зіставити факти; у заключення сказав, на закінчення (у підсумку, наприкінці) сказав; поговорити по душах, поговорити щиро (відверто).

Можемо навести слідуючі приклади, можемо навести такі приклади; думки співпадають, думки збігаються; сама найкраща дівчина; посміхаюча жінка, жінка, яка посміхається; толковий учень, тямущий (розумний) учень; мені повезло, мені пощастило (поталанило).

Важливими в роботі над підвищенням культури учнівського мовлення є вправи на розрізнення загальноновживаних і діалектних слів.

- ***У поданому уривку підкреслити парами загальноновживані і діалектні слова, дописати до них три-чотири пари подібних слів, що їх ви чуєте у вашому місті (селі).***

Чудесні барви

...А є ще риси мови, що зветься діалекти:

це говори місцеві на дещо інший лад.

На Київщині (в Літках) взуття зовуть обувка,
а огірок звичайний в Чернігові — гурок,
а кошик на Поліссі (в Іванкові) — кошувка,
і назви, і вимова різняться що не крок.
Раз якось на базарі професор із столиці
заговорив із дідом, що ягоди привіз:
— То, значить, на Поліссі вродили полуниці?
Я бачу, ви з-над Снові, із хутора Рогіз.
Дід витріщає очі — і як це може бути?
— То ви з Рогозу родом? Мо, інженер? Поет?
— Та ні, я просто знаю, як де говорять люди:
Прислухуюсь до мови — і в цьому весь секрет.

Д. Білоус

Як підсумкові вправи на усунення лексичних помилок можуть бути такі:

- **Пояснити лексичне значення слів:**
досвідчений, освічений; людяний, людний; звичайний, звичний.
- **Пояснити лексичне значення омонімів; з кожним із них скласти речення:**
такт і такт; стан і стан; вид і вид.
- **Дібрати синоніми до слів і словосполучень:**
дужий; кремезний; чемний; гречний; цнотлива дівчина; адекватний.
- **Дібрати до поданих слів антоніми:**
майбутній, мовчазний, похмурий.
- **У поданих реченнях знайти лексичні помилки й усунути їх.**

На темній вулиці тьмяно блимали фонарі. Громадянське доручення потрібно виконати вчасно. Це мені потрібно як минулорічний сніг. На зборах директор об'явив подяку. По дорозі ми зустріли бувшого однокласника.